

Євгенія Карпіловська

СПОЛУКИ, НЕ КОДИФІКОВАНІ В БАЗОВИХ СЛОВНИКАХ АСУМ: матеріал для роздумів

Опрацювання сучасних текстів для картотеки нового тлумачного словника активного типу української мови початку ХХІ ст. (АСУМ), над яким колектив відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України працює від 2021 р., дає змогу виявити чималу кількість стійких сполук різної формально-семантичної будови й з різними функціями, які не ввійшли до корпусів нормативних академічних тлумачних і фразеологічних словників. Як базові, тобто такі, на які наш колектив спирається і з матеріалами яких порівнює стійкі сполуки, виявлені в нових текстах, обрано три тлумачних («Словник української мови» в 11 томах (СУМ, Київ, 1970–1980), однотомний «Словник української мови» за редакцією В. В. Жайворонка (СУМЖ, Київ, 2012), стереотипне 2 вид. 2016) і «Словник української мови в 11 томах. Додатковий том» у 2 книгах (СУМД, Київ, 2017) і два фразеологічних академічних словники («Фразеологічний словник української мови» у 2 книгах (ФСУМ, Київ, 1993) та однотомний «Словник фразеологізмів української мови» (СФУМ, Київ, 2003).

Нижче подаємо такі некодифіковані у зазначених базових словниках стійкі сполуки, погрупувавши їх за характером їхньої відмінності від кодифікованих фразеологічних одиниць (ФО). При цьому фразеологічну одиницю трактуємо широко – як сполуку будь-якої форми та семантики, з будь-якою функцією в тексті, складники якої мовці відтворюють разом і яка не становить суму значень слів у її складі. До прикладів вміщуємо коментарі, зокрема до діалектизмів або регіоналізмів у сполуках, а також синонімічні їм фразеологічні одиниці, кодифіковані в базових словниках АСУМ.

Матеріал дібрано з текстів різних функціональних стилів і сфер уживання української мови, виданих після 1991 р.: романів М. Матіос «Нація» (2002), В. Шкляра «Троща» (2017) і «Характерник» (2019), В. Івченка «Найкращий сищик імперії на службі приватного капіталу» (2013), Н. Гурницької «Мелодія кави в тональності кардамону» (2014), М. Гейга в перекладі з англійської Г. Яновської «Еві і тварини» (2021), М. Гримич «Клавка» (2019), лекції М. Коцюбинської «Моральний імператив і виклики часу» (2004), навчального посібника М. Поповича «Нарис історії культури України» (1998), радіопередачі «Точка зору» української редакції «Радіо Свобода», есе О. Забужко «Як рубали вишневий сад, або Довга дорога з

Бад-Емса» (2021), тексту пісні Х. Панасюк і С. Присяжнюка «Я не втомився» (2017), з інформаційних повідомлень в інтернет-газеті «Українська правда» (2023), збірки нарисів з історії середньовічної України Н. Яковенко «Дзеркало ідентичності» (2012)

Сполуки з діалектизмами або регіоналізмами (формальними чи семантичними)

алярм: як на алярм – негайно, у поспіху; син. як на спóлох, як на поже́жу. *Ще просив [вуйко Вітольд] не надто переживати і не їхати до нього, як на алярм, бо аж так зле йому не є і він цілком дає собі раду сам* (Н. Гурницька, Мелодія кави., 2014, 22). Пор.: алярм, заст., рідко. Тривога (СУМ I: 35), а також пол **alarm** з тим же значенням.

вітіпаній: ніби в терниці вітіпаній і вібитий *хтось* – дуже змучений, втомлений. *Від роботи вона [Юр'яна] вернулася пізно й якась така, ніби в терниці витіпана й вибита* (М. Матіос, Нація, 2002, 72). Пор. у СУМ: **терниця і терлиця** – Знаряддя для тіпання, тертя льону, конопель і т.ін. (СУМ X: 87).

знайти́: **знайти́ гудз на свою го́лову** – дістати належне покарання; син. дістати (одержати, отримати) на горіхи, отримати по заслuzі. *Він [Довгопол] гудз на свою голову й без неї [Юр'яни] знайде* (М. Матіос, Нація, 2002, 78). Пор.: гудз, гудзь, діал. – 1. Гудзик; 2. Гуля; 3. Вузол на мотузці, шнурку, нитці (СУМ II: 189).

ме́нше: **ме́нше з тим** – обличмо те, не говорімо про те, це не має значення, сенсу. *Але менше з тим... Тобі того не треба знати* (Н. Гурницька, Мелодія кави., 2014, 27). Пор. з пол. **mniej z tym** з тим же значенням.

піти́: **піти́ до лісу** *хтось* – піти у партизани, у повстанці, взяти участь у боротьбі за волю проти окупантів. *А вона [Павлінка] була би пішла за ним [чоловіком] до лісу, бо нею ж, Юр'яною, навчена, що шлюбна жінка має йти за чоловіком до самої смерті. Й ані крок убік* (М. Матіос, Нація, 2002, 84). Пов'язане з повстанським рухом у західних регіонах України під час Другої світової війни (1939-1945).

поко́тіти: **поко́тіти слізьми кому перед ким** – розплакатися, не втримати слези. *Юр'яна якимось так привикла до того, що в неї останніми роками збігають діти одне за одним, що сама собі подивувала, коли поко-*

тила слізьми перед Довгополом (М. Матіос, Нація, 2002, 79). Пор у СУМ: Пуска́ти (пусті́ти) сльо́зи (сльозу́) – плакати (СУМ VIII: 392).

Сполуки з варіантом вербалізації поняттєвої структури кодифікованих ФО

бу́ти: **бу́ти при ро́зумі хтось** – бути розсудливим, продумувати свої дії, учинки. *Навіть те, що він [Посульський] звернувся до мене, і те, як це він зробив, уже свідчило, що він **при розумі** і знає, що робити* (В. Івченко, Найкращий сищик імперії., 2013, 53). Пор.: держа́ти (ма́ти) ро́зум у (в) голові́ (голіво́ньці) – бути розсудливим, розважливим (СУМ II: 249).

голова́: **голова́ ро́бить за десятьо́х у кого** – дуже розумна, тямуща, кмітлива людина, з надзвичайними розумовими здібностями. *У неї [Павлінки] й голова **робить за десятьо́х**, казали Юр'яні вчителі в школі. Казали давати в науку* (М. Матіос, Нація, 2002, 83). Пор.: ма́ти го́лову на плеча́х (на в'язах) – бути розумним (СУМ IV: 109).

дрижа́ти: **дрижа́ть колі́на в кого** – про перебування когось у стані крайнього переляку, збудження, нервування в передчутті чогось страшного. *В Юр'яні **дрижали колі́на**. Вона боялася, що Уласій **відкриє** зараз **двері** й **Грабові**, й **Довгополові*** (М. Матіос, Нація, 2002, 77). Пор.: но́ги не дёржат; но́ги не несуть (не но́сять, не слухаються) **кого** – хто-небудь від утоми, переживань і т. ін. втрачає здатність нормально рухатися (СУМ V: 437).

душа́: **душа́: ски́глить душа́, як соба́ка на морозі** – нудитися, бути незадоволеним своїм становищем, не знаходити собі місця. *Не співає **душа**, а **скиглить**, наче **собака на морозі*** (В. Івченко, Найкращий сищик імперії., 2013, 56). Пор.: ♦ **се́рце** (душа́) надрива́ється – хто-небудь тяжко мучиться, страждає (СУМ V: 77).

запира́тися: **сило́міць не за́прешся** – немає виходу, іншої ради; *син. нічо́го не поро́биш, нічо́го робі́ти. Ну, **сило́міць не за́прешся**, пої́хав я **геть від майстерні*** (В. Івченко, Найкращий сищик імперії, 2013, 66).

зачіпа́ти: **гачко́м зачіпа́ти ува́гу кого, чю́** – т. с. **привертáти (притяга́ти, затримува́ти) ува́гу**. *Час від часу вона [Клавка] поглядом його [конвеєр товарів на Євбазі] зупиняла: коли в очі **впадало щось симпатичне** чи незрозуміле, що **гачком зачіпало її увагу**, вона зупинялась і могла довго **стояти й розглядати річ, крутити її в руках, спілкуватися з нею і мріяти**,*

що, коли в неї будуть гроші, вона обов'язково витратить їх на такий непотріб (М. Гримич, Клавка, 2019, 22).

збігти: **збігла дитина (дитинка)** – стався викидень, природний аборт. – ...У мене сьогодні **збігла дитинка** (М. Матіос, Нація, 2002, 79).

кідати: **кідати наче за себе** – завзято, енергійно, швидко. *На половині миски ще чарку, і тоді вже до кінця, не зупиняючись. Але не поспішати, не кидати наче за себе, а їсти спокійно і насолоджуватися* (В. Івченко, Найкращий сищик імперії..., 2013, 33). Пор.: ♦ горить діло (робота і т. ін.) в руках (під руками) у кого — швидко і успішно робиться щонебудь (СУМ II: 130).

кіннути: **палицею кіннути** – дуже близько, поруч; *син.* рукою подати. *І все-таки молодик у лисячому каптані й шапці, схожій на перекинуту догори дном макітру, нетерпляче спитав: – Ще далеко? – Палицею киннути, – відповів Іван Міюський, приножуючись до сивої мли, що тривозжно пахла терпким кінським потом і дьогтем...* (В. Шкляр, Характерник, 2019,). Пор.: **рукою сягнути, тільки що не відко** (І. О. Вирган, М. М. Пилинська. Російсько-український словник сталих виразів. Харків: Прапор, 2000 (1959): 660).

серед: **серед іншого, вст. словосп.** – ужив. для вказівки на щось, що є доповненням, входить до складу якоїсь сукупності; *син.* у тому (тім) числі. *Про ініціаторів та обставини цієї новації мова піде далі, а тут лише попередньо відзначимо, що «грецький» акцент назви містив у собі певного роду протест проти «латинізації» руської культури, проявленої, серед іншого, в розповсюдженні «латинських» іменувань Русі* (Н. Яковенко, Дзеркало ідентичності, 2012, 12). Пор.: у тому (тім) числі – серед інших, між іншими (СУМ XI: 330).

спаліти: **спаліти поглядом кого** – поглядом, очима висловити крайній ступінь гніву, обурення поведінкою, словами когось. *Дивиться на мене справник, наче спалити поглядом хоче* (В. Івченко, Найкращий сищик імперії..., 2013, 28). Пор.: спопеляти (спопеліти) очима кого – дуже презирливо, гнівно дивитися на кого-небудь (СУМ IX: 572).

ти: **хоч ти що хоч** – усе марно, дарма, безрезультатно; *син.* хоч ти плач. *Вже і я брався неодноразово [вчити грамоти Уляну Гаврилівну], і з Капітанівки вчителя запрошував, навіть із Ромен харківського професора, який там відпочивав, возив, а хоч ти що хоч* (В. Івченко, Найкращий сищик імперії..., 2013, 45).

Інша перифрастична сполука – знак української етнокультури¹⁶

Богорóдиця: Пёрша Богорóдиця – свято Успіння Пресвятої Богородиці, яке православні відзначають 28 серпня, у день, як вони вірять, коли Матір Божа зійшла на небеса; *син.* Пёрша Пречыста. У ньому [родимому знаку на щоді дитини] *вгадувалася довгаста грушка, яка, падаючи згори просто на голову, перелякала Юр'яну на першу Богородицю, та так, що вона лиш схотилася рукою за лице й тут-таки сіпнула її назад, уже знаючи, що дитина народиться мічена* (М. Матіос, Нація, 2002, 73).

Сполуки – наслідки трансформації кодифікованих ФО¹⁷

брати: брати на себе що, хтось – приймати що-н., погоджуватися з чимось як з даністю, необхідністю. *Як переконливо доводить відомий дослідник сучасної міфології Мірча Еліаде, сьогоднішня людина, навіть арелігійна, «генетично походить від людини релігійної, склалася, сформувалася внаслідок ситуації, що її брали на себе її предки»* (М. Коцюбинська, Моральний імператив..., 2004, 4-5). Пор.: брати [на себе] сміливість – насмілюватися (СУМ I: 229).

головá: з золотóю головóю хто – надзвичайно обдарована, дуже розумна людина; *син.* зі світлою головою. *Хоч і неписьменна* [Уляна Гаврилівна], *але з золотою головою* (В. Івченко, Найкращий сищик імперії..., 2013, 45). Пор.: З головою – про кмітливу і розумну людину (СУМ II: 109).

кулік: кулікí перерівчастими голосóчками хвáлили своé болóто – комплексна трансформація (звуження+розширення) ФО **всяк кулік своé болóто хвáлить** (І. О. Вирган, М. М. Пилинська. Російсько-український словник сталих виразів. Харків: Прапор, 2000 (1959): 428). *Улітку вона [троща] таки скидалася на рай Божий, де цілий день замість ангелів співали пташки, крумкали дикі качки, плюскалась риба, кулики переривчастими голосочками хвалили свое болото: кі-кі, кав-кав, і тільки пізніми вечорами налітали роі ненажерливих комарів-кровопивць, яких у раю, мабуть, немає* (В. Шкляр, Троща, 2017, 11-12).

¹⁶ Уживаємо термін В. В. Жайворонка, див.: В. В. Жайворонок. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006.

¹⁷ Трансформацію ФО на відміну від фразеологічної деривації розглядаємо як розширення або звуження формально-семантичної структури ФО, а також як зміну місця компонентів у її складі та її розмонтування в тексті.

ма́ти: **ма́ти ву́ха** *щось* – підслуховувати, бути донощиком (комплексна трансформація (розширення формальної структури і зміна семантики). *Але вона [Юр'яна] стулює губи, бере води в рот, ніж має що писнути, бо тепер час такий, що й хата вуха має* (М. Матіос, Нація, 2002, 85). Пор.: *ма́ти до́вгі ву́ха* – чути те, чого не можуть почути інші (СУМ I: 789).

розігна́ти: **розігна́ти кров**, *перен.* – збадьоритися, пожвавішати, почати рухатися (семантична трансформація – розвиток переносного значення). *Нічого, розженемо кров, як треба. Немає для цього нічого кращого, аніж пройтися. Пару верст, або, як ото по-модному зараз, по-європейськи, так кілометрів. У кілометрах бунтівники все міряли, то і я навчився трохи* (В. Івченко, Найкращий сищик імперії., 2013, 13). Пор.: розганя́ти (розго́нити, розігна́ти) кров – прискорювати кровообіг (СУМ VIII: 645).

Сполуки – вербалізатори поняттєвих структур ФО, не засвідчених у базових словниках

Бог: **Бог усé раху́є** – все в руці Божій, Вища сила диспонує життям людини і визначає кару за всі її гріхи і нагороду за чесноти. *Бог усе рахує. Ото, певно, спустив на них [Юр'яну й Уласія] кару* (М. Матіос, Нація, 2002, 80).

верші́на: **владна верші́на** – керівні органи державної влади; *син.* верхівка влади. *Якщо дії Ромула спрямовані згори, з владних вершин, униз на народ, то Нума сприяє організації суспільства і виконанню культу знизу вгору* (М. Попович, Нарис історії культури України, 1998, 18).

Сполуки, поширені в мовній практиці, але не кодифіковані як ФО в базових словниках АСУМ

апеті́т: **апеті́т зроста́в у кого** – збільшувалися потреби, посилювалося бажання мати більше. *З підвищенням апетит у хлопця зростає. Цікаво, коли, борони Боже, у губернії піде, скільки там брати почне?* (В. Івченко, Найкращий сищик імперії., 2013, 25). Пор. в розмовній практиці: **апеті́т зроста́є під час їжі.**

вечі́р: **пі́зній вечі́р** – час, ближчий до ночі, до опівночі. *До пізнього вечора містом вештався [Підпригора]* (В. Івченко, Найкращий сищик імперії., 2013, 29).

віклик: **віклик (віклики) часу** – нагальна потреба, актуальне завдання певного періоду, сьогодення. *Саме так [з Богом у душі], духовно «реставрована», людина гідно триматиметься й утримуватиме прямо-стояння на вітрах історії, на вітрах долі, осмислено відповідатиме на виклики часу* (М. Коцюбинська, Моральний імператив..., 2004, 7).

давнина: **глибока давнина** – тс. **сіва давнина, глиб віків**. *Пантеон давніх індоєвропейців зберігся не стільки в конкретних постатях богів і героїв, скільки в ролях, що їх грали персонажі глибокої давнини і які повністю або частково замінювалися новими персонажами* (М. Попович, Нарис історії культури України, 1998, 16).

дитина: **особлива дитина**, *евфем.* – дитина з відхиленнями від норми у фізичному або психічному стані; *син.* інвалід дитинства, аутист. *Еві не була нормальною дитиною. Вона була «особливою» дитиною. Так казав її тато* (М. Гейг, Еві і тварини, перекл. з англ. Г. Яновська, 2021, 9).

кардинал: **сірий кардинал** – особа, яка впливає на хід подій, прийняття рішень, долі людей, залишаючись осторонь, у тіні. *Вам [Дмитрові Павличкові] тоді [у 1991 р. напередодні проголошення незалежності України] дуже подобалося бути «сірим кардиналом» – чудово, що це ваше бажання стало бензином для незалежності* (Радіо Свобода. Точка зору, 30.01.2023). – Так у Франції часів правління короля Людовіка XIII (1610-1643) називали отця Жозефа, всесильного помічника кардинала Рішельє. Він був ченцем ордену капуцинів і носив рясу сірого кольору.

лінія: **лінія поведінки** – сукупність дій, учинків людини, випрацьований спосіб розв’язання проблем, сприйняття когось або чогось, реагування на кого- або що-н. *Ще в іншогоживе в душі [ідея Бога] як моральний імператив, як головна заповідь і – навіть неусвідомлено – диктує лінію поведінки, оцінні критерії, ціннісні орієнтації* (М. Коцюбинська, Моральний імператив..., 2004, 5).

люди: **не з тих людей хтось** – не такий, як хтось, відмінний від людей певного типу, породи. *Не з тих людей Іван Карпович Підпригора, щоб з ніг легко збити* (В. Івченко, Найкращий сищик імперії..., 2013, 40).

межа: **на нижній межі можливого щось** – найостаннше з того, що може бути. *Його [Посульського] пропозиція на нижній межі можливого* (В. Івченко, Найкращий сищик імперії..., 2013, 54).

нема́є: *нема́є з чим зі сл. покза́таися кому, перед ким* – немає тих фактів, результатів, які дали б змогу гідно представити якусь роботу, діяльність кого- або чого-н. *До району нема з чим показатися, поки не закінчиться окіт* [овець] (М. Матіос, Нація, 2002, 79).

поверта́ти (поверну́ти): поверну́ти у реа́льність *кого* – відновити адекватне сприйняття дійсності, надати можливість об'єктивно оцінювати довкілля, нагадати про те, що відбувається. *Я забув про брехню, / Про чиясь бездіяльність, / Знову град прилетів, / Повернув у реальність...* (Х. Панасюк, С. Присяжнюк, Я не втомився, Укр. пісня, 16.07.2023).

по́шук: *у по́шуках кращого життя* – про намагання, прагнення когось поліпшити умови існування, знайти краще місце, сприятливіші обставини для життя. *Понад 10 людей емігрували з Аргентини до Європи у пошуках кращого життя, вони продовжують купувати марку одягу із серії fast fashion* [англ. досл. швидка мода] (Укр. правда, 23.01.2023).

приї́хати: як приї́хав, так і пої́хав *хтось* – не залишивши по собі пам'яті, непоміченим. *Як приїхав, так і поїхав. Ні з ким він* [хазяїн майстерні Сверстюк] *не товаришував, ніхто про нього нічого не знав* (В. Івченко, Найкращий сищик імперії..., 2013, 60).

рі́зні ре́чі – про щось несумісне, непорівнюване. – *Образили ви нашого справника, – каже городовий. – Не я образив, а він образився. Це різні речі* (В. Івченко, Найкращий сищик імперії..., 2013, 29).

розмі́няти: розмі́няти який деся́ток – почати нове десятиліття свого життя. *Вуйко розміняв восьмий десяток, і прожиті роки все відчутніше нагадують про себе* (Н. Гурницька, Мелодія кави..., 2014, 22). Пор. у СУМ: **розмі́нювати/розмі́няти** – **4.** *у сполуч. із порядк. числ. та ім. десяток, перен., розм.* Вступати в який-небудь новий віковий рубіж у своєму житті, розпочинати новий десяток років свого життя (про людину) (СУМ VIII: 742).

сві́тло: на сві́тло *зі сл. диві́тися* – дивитися на щось, розглядати щось проти джерела світла, у промені сонця *Он десятку в додатковий конвертик вклав* [невідомий шанувальник], *бо ж чув, що поштарі люблять конверти на світло дивитися* (В. Івченко, Найкращий сищик імперії..., 2013, 49).

сенс: сенс життя́ *кого-чого, якого* – суть існування людини, усього живого. *Вуйко Вітольд чи не найстарший у родині, а коли падають*

останні бастіони, на передовій опиняється наступне покоління, і тоді мимоволі замислюєшся над сенсом власного життя (Н. Гурницька, Мелодія кави., 2014, 22); *Вони [стани внутрішньої свободи] світять і зігрівають і, мабуть, творять те невловиме, що окреслюємо як «сене життя»* (М. Коцюбинська, Моральний імператив., 2004, 11).

сіла: **власними силами** зі сл. обхóдитися – без сторонньої допомоги. *Зазвичай він [вуйко Вітольд] доволі потайний, не любить писати листи й обходиться власними силами* (Н. Гурницька, Мелодія кави., 2014, 22).

сказати: **скажу я вам** – вставн. вислів для посилення звернення повідомлюваного до адресата, співрозмовника. *Скажу я вам, що панський обід – це та морока* (В. Івченко, Найкращий сищик імперії., 2013, 33).

справа: **домашні справи** – хатні клопоти, клопоти по домашньому господарству. *Біда пом'яшила серце жіночці, пожаліла вона каліку, пригріла, багато чого навчила, особливо готувати та інших домашніх справ* (В. Івченко, Найкращий сищик імперії., 2013, 46).

тіша: **в тіші кабінету** – не при сторонніх, наодинці; син. у (в) чо-тіри óка. *Що значить інтелігентна людина – грошові питання не за столом і не при родині, а в тиші кабінету* (В. Івченко, Найкращий сищик імперії., 2013, 42).

товар: **колоніальні товари**, заст. – сировина або продукти, привезені з колоній європейських держав, переважно англійських (кава, чай, прянощію цукор-пісок, бавовна). *Швиденько до Ромен доїхав, спочатку повернув у крамницю, щоб чаю та інших колоніальних товарів купити* (В. Івченко, Найкращий сищик імперії., 2013, 48).

ще та зі сл. морóка –про високий ступінь складності чогось. *Скажу я вам, що панський обід – ще та морока* (В. Івченко, Найкращий сищик імперії., 2013, 33).

точка: **точка неповернення**, перен. – ситуація, стан явища, ступінь розвитку процесу, які передбачають якісно інші дії учасників, іншу їхню поведінку або інше ставлення. *Підтримувати правду. Утопічно, абстрактно, але дуже необхідно. Адже наш світ дійшов до тієї точки неповернення, коли далі мовчати вже не можна* (Укр. правда, 23.01.2023). Пор. також: **критична точка (межа, рубіж), червона лінія**, після перехо-

ду якої неможливо повернутися до вихідного, первісного або попереднього стану.

Сполуки – наслідки фразеологічної деривації¹⁸

ведмідь: ведмідь в́ухо відтопта́в кому – хтось погано чує або не розрізняє звуки. *Комусь ведмідь вухо відтоптав, а комусь Бог літер не дав* (В. Івченко, Найкращий сищик імперії..., 2013, 45). Пор.: ♦ **ведмідь на в́ухо наступі́в кому** – хто-н. позбавлений музикального слуху (СУМ V: 206).

в́ибратися: в́ибратися з глухо́го кута́ – знайти вихід зі скрутної, безвихідної ситуації, становища; *ант.* завести в глухий кут. *Обрання Майї [Маї] Санду президенткою Молдови її громадяни сприйняли як шанс вибратися з цього глухого кута* [складної ситуації у Молдові] (Радіо Свобода. Точка зору, 11.02.2023).

розкида́тися: розкида́тися гроші́ма хтось – бездумно, марно витратити гроші; *син.* трінькати, *Розкидаються грошима* [пани], *а потім без копійки залишаються* (В. Івченко, Найкращий сищик імперії..., 2013, 49). Пор.: кидати (пускати *і т. ін.*) на вітер гроші (заробіток *і т. ін.*) – даром, марно витратити гроші, заробіток тощо (СУМ I: 687).

Авторські ФО

Бог літер не дав кому – про неспроможність навчитися грамоти, запам'ятати літери для читання й писання. *Комусь ведмідь вухо відтоптав, а комусь Бог літер не дав* (В. Івченко, Найкращий сищик імперії..., 2013, 45).

метелик: зніщені метелики – масові втрати, які важко облічити. *Його [Чехова] теж можемо з повним правом віднести в українській культурі до «знищених метеликів»: до тих непрямих втрат нашої Емської катастрофи, які вже для історика необлічимо* (О. Забужко, Як рубали вишневий сад..., 2021, 80).

набира́тися: набира́тися смаку́ – настоюватися, стояти певний час для посилення смакових якостей (про страву). *Уляна Гаврилівна насиплють у глибоченьку поливану миску по вінця і ставлять мені на стіл. Далі я вже сам сметани додаю дві ложки з горою, перцю гострого ножицями*

¹⁸ Слідом за авторами «Словника фразеологізмів української мови» розрізняємо лексичну, граматичну та стилістичну фразеологічну деривацію (СФУМ 2003: 5).

накришу, потім перемішаю, тарілкою прикрию і відставлю, щоб набира-лося смаку (В. Івченко, Найкращий сищик імперії., 2013, 33).

о́ко: *золоте́ око в кого* – гостре, метке, пильне око, уважний погляд. – *Слухай, Микито, в тебе око золоте, ану подивися, може, знаєш кого, – показую приставу портретні фотографії гравців.* (В. Івченко, Найкращий сищик імперії, 2013, 38).

оре́л: *вчора був оре́л, а сьогодні кúрка обі́драна* – про того, хто все втратив, залишився без жодних засобів до існування. *Вони [пани] про гроші думати не люблять, бо це, мовляв, ницість. Розкидаються грошима, а потім без копійки залишаються.* **Вчора був орел, а сьогодні курка обідрана** (В. Івченко, Найкращий сищик імперії, 2013, 49).

по́йти: *на́че щоб блі́х по́йти* – про дуже малу за об'ємом рідини посудину. *Ну, хоч винце було незле, портвейн зветься, смачне таке, п'єш і розумієш, що не водичка. Хоч трохи ту нудьгу прикрашало. Але ж і тут: хоча б стакан налили, щоб ковтнути можна було по-православному, а то чарочка маленька, на́че щоб блі́х по́йти* (В. Івченко, Найкращий сищик імперії., 2013, 22).

порі́нути: *порі́нути в суєту́ дня хтось* – зануритися в буденні, звичайні клопоти, зайнятися дрібними, маловажливими, але копіткими справами. *За умови зовнішньої свободи також можна втратити суверенність власного «я», критерії і відчуття міри, пуститися берега у потуранні своїм забаганкам, цілковито поринути в суєту дня* (М. Коцюбинська, Моральний імператив., 2004, 10). Пор. у СУМ: ♦ суєта́ суєт – те, що не має ніякого значення, цінності; марнота марнот; порі́нути у турбо́ти – бути дуже заклопотаним, мати багато турбот.

хло́пець: *хло́пці в чо́рних плаща́х* – кадебісти, філери, зовнішній нагляд. *Це не була параноя, після повернення з таборів я часто помічав за собою «хвостів», яких лагідно називав хлопцями в чорних плащах* (В. Шкляр, Троща, 2017, 8). За звичним одягом таких нишпорок.
